

رفتارشناسی فرماندهان شهید دفاع مقدس در خانواده

حجت‌الاسلام والمسلمین رضا آبیاری*

اشاره

محیط خانواده، محل رشد روحی، معنوی و فکری اعضای خانواده است. رفتارهایی که در این محیط حساس از افراد سر می‌زند، در شکل‌گیری روحیه و شخصیت اعضای خانواده نقش مهمی دارد. از این رو، پدیده جهانی‌سازی فرهنگی با تمرکز بر کانون خانواده‌ها، بر آن است تا انسان معاصر را به انسانی بی‌هویت، بی‌الگو و بی‌فرهنگ تبدیل کند. نخبگان فرهنگی برای هویت بخشیدن به زندگی انسانی، می‌کوشند از رهگذر مطرح کردن اسطوره‌ها و قهرمانان خود، از ارزش‌های فرهنگی محافظت نمایند. از این رو ترویج و تبیین مهارت‌های رفتاری و سبک زندگی شهیدان به عنوان الگوهای عینی و محبوب جامعه ما، ضمن اینکه گام مؤثری در سالم‌سازی و نهادینه کردن رفتارهای دینی و آرامش‌بخش در این کانون تأثیرگذار است، زمینه‌های رشد و بالندگی نهاد خانواده را نیز فراهم می‌آورد. با نگاهی به زندگی خانوادگی فرماندهان شهید دفاع مقدس، می‌توان گفت بیشتر همسران شهدا نسبت به دوران زندگی با شهید، احساس رضایتمندی و خوشبختی داشته‌اند. فهم درست از آموزه‌های اسلام و شناخت دقیق روحیات و رفتارهای زنان همراه با معیار قراردادن تقوا و رضایت الهی، زمینه‌های موفقیت و خوشبختی را در زندگی شهیدان فراهم آورده است. این نوشتار بر آن است برخی از اصول رفتاری فرماندهان شهید را در خانواده مورد بررسی قرار دهد.

---

* کارشناس ارشد مشاوره و راهنمایی.

۱. پیشگیری از گناه در خانواده

یکی از صفات بندگان شایسته و عبادالرحمان، ندادن شهادت بر خلاف حق و مشغول نشدن به لهو و لعب است؛ چنانکه قرآن می‌فرماید: «وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا»^۱ و کسانی که شهادت به باطل نمی‌دهند (و در مجالس باطل شرکت نمی‌کنند)؛ و هنگامی که با لغو و بیهودگی برخورد کنند، بزرگوارانه از آن می‌گذرند». این افراد نه تنها خود از گناه دوری می‌کنند؛ بلکه می‌کوشند محیط پیرامونی خود را نیز از آلودگی گناه، پاک کنند و برای محقق شدن این امر نیز از روش‌های مختلفی بهره می‌برند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف. امر به معروف و نهی از منکر

اسلام، امر به معروف و نهی از منکر را برای سالم‌سازی بستر تربیتی افراد، به عنوان یکی از واجبات دین مطرح کرده است. توجه اسلام به این مسئله تا جایی است که پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله، کسانی را که پیش چشم‌شان گناهی صورت گیرد، ولی واکنشی از خود نشان ندهند، بی‌دین معرفی کرده و فرموده است: «خدای متعال بنده ضعیفی را که دین ندارد، دشمن می‌دارد». از آن حضرت سؤال شد: «مؤمن ضعیفی که دین ندارد، چه کسی است؟». حضرت فرمود: «آن کس که گناه را می‌بیند، ولی نهی از منکر نمی‌کند».^۲

نهی از منکر و پیشگیری از گناه، یکی از مهم‌ترین مصادیق دینداری است. دینداری نه تنها یکی از عوامل مهم تحکیم خانواده به شمار می‌آید؛ بلکه تأثیر بسیاری نیز بر سلامت روابط خانوادگی و استحکام آن دارد. در نظر گرفتن رضای الهی و عمل به دستورات اسلام بدون توجه به تعارفات معمول و مرسوم خانوادگی، از جمله ظرافت‌ها و مهم‌ترین دلایل موفقیت شهیدان در انجام این فریضه مهم دینی در محیط خانواده است.

همسر شهید محمد حسن فایده،^۳ درباره حساسیت این شهید نسبت به گناه غیبت در

۱. فرقان: ۷۲.

۲. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱۶، ص ۱۲۲.

۳. شهید محمد حسن فایده در اسفند سال ۱۳۳۸ در بیرجند متولد شد. ایشان دانشجوی تیب جوادالائم علیه السلام مشهد بود که در عملیات والفجر یک در سال ۱۳۶۲ به شهادت رسید.

خانواده می‌گوید:

روزی بر سفره با یکدیگر غذا می‌خوردیم که از من پرسید: «چه خبر؟». من هم از رفتن به منزل یکی از اقوام و خریدهایی که داشتند، تعریف کردم... او نگاهی به سفره انداخت و با نرمی خاصی گفت: «شما بهتر از من می‌دانید که غیبت کردن، یعنی گوشت مرده برادر دینی خود را خوردن. دوست داری چنین گوشتی در سفره ما باشد؟ پس بیا غیبت نکنیم».^۱

زندگی مشترک، محل رشد معنوی اعضای خانواده است و این مسئله مهم، در سایه عمل به دستورات الهی به دست می‌آید.

ب. توجه خاص به بیت‌المال

یکی از دیگر روش‌های پیشگیری از گناه، دقت و مواظبت بر مصرف بیت‌المال است. مادر شهید مصطفی طالبی،^۲ درباره رعایت ظرافت‌های اخلاقی به‌ویژه توجه خاص به مصرف بیت‌المال از سوی شهید می‌گوید:

در زمان جنگ، یک کامیون خوراکی آورد و داخل زیرزمین خانه ریخت. کمک‌های مردمی به جبهه بود. از آنجا که مکان مناسبی برای نگهداری نداشتند، آن‌ها را به خانه می‌آورد و به تناوب، به جبهه می‌برد. روزی برادر کوچکش می‌ثم، حسابی گریه می‌کرد. من هم برای اینکه او را ساکت کنم، رفتم و از میان همان خوراکی‌ها، یک شکلات برداشتم و به او دادم. مصطفی که آمد و موضوع را متوجه شد، ابراز ناراحتی کرد. همان لحظه از خانه بیرون رفت تا مانند همان شکلات را بخورد و بیاورد. آن روز جمعه بود و مصطفی آنقدر گشته بود تا یک شکلات مثل همان پیدا کند و سر جایش بگذارد. می‌گفت: «بیت‌المال مسلمین است و گناه دارد».^۳

ج. عدم تعارف با افراد در احکام شرعی

رعایت احکام شرعی و دستورات الهی، وظیفه هر مسلمانی است. از آنجا که انسان به سبب سرشت خود، از هم‌نوعان خود تأثیرپذیر است، همنشینی با افرادی که

۱. خدیجه ابول‌اولا؛ افلاکیان؛ ص ۲۵۳.

۲. شهید مصطفی طالبی در خرداد ۱۳۳۹ متولد شد. ایشان فرمانده گردان لشکر انصارالحسین علیه السلام همدان بود که در خرداد ماه ۱۳۷۴ پس از سال‌ها تحمل عوارض ناشی از مجروحیت شیمیایی، شربت شهادت نوشید و به لقاءالله پیوست.

۳. مرجان فولادوند؛ اینک شوکران(۲)؛ ص ۹.

نسبت به مسائل شرعی کم‌اهمیت هستند و در عمل به احکام و مسائل شرعی، با سستی عمل می‌کنند؛ می‌تواند تأثیرات سوئی بر زندگی آدمی بگذارد. از این رو برای پاک‌سازی محیط خانواده از گناه، باید در برخورد با این افراد به صورت جدی، اما مهربان به آنان تذکر داد و از تعارفات معمول پرهیز کرد. یکی از نزدیکان شهید یونس زنگی آبادی^۱ می‌گوید:

در زمان جنگ، چند بار حاج یونس به مرخصی آمد و هر بار می‌آمد، به آشنایان و اقوام سر می‌زد. روزی به شوهرم گفتم: «برو از حاجی سؤال کن که چرا به منزل ما نمی‌آیی؟». او نیز رفته و از حاجی درباره علت نیامدنش سؤال کرده بود. حاج یونس در جواب گفته بود: «هر وقت حساب سال خودت را انجام دادی و بدهی خمس مالت را پرداخت کردی، به منزل شما می‌آیم». وقتی موضوع را متوجه شدیم، همسر رفت و حساب مالش را انجام داد و به حاج یونس هم اطلاع دادیم. از آن به بعد هر وقت به مرخصی می‌آمد، به ما هم سری می‌زد.^۲

کنار گذاشتن تعارفات مرسوم خانوادگی همراه با حفظ حرمت فرد مقابل، یکی از ظرافت‌های رفتاری این شهید عزیز بوده است که برای رضای خدا تذکر داده و عواقب و تأثیر آن را نیز به خداوند متعال سپرده بود.

د. تذکر و جریمه در مقابل ارتکاب گناه

یکی دیگر از راهکارهای پیشگیری از گناه، تذکر زبانی و عملی در مقابل گناه انجام شده است. تذکر زبانی و به‌ویژه تذکر عملی مانند قراردادن جریمه برای گناه صورت گرفته، سبب می‌شود فرد خاطی هر گاه در معرض ارتکاب خطا و گناه قرار گیرد، با یادآوری آن تنبیه و جریمه از ارتکاب مجدد پرهیز کند. مادر شهید علی اصغر کلاته سیفیری^۳ درباره عکس‌العمل شهید در برابر گناه در محیط

۱. شهید یوسف زنگی آبادی در سال ۱۳۴۰ در شهر کرمان متولد شد. ایشان فرمانده تیپ امام حسین علیه السلام در لشکر ۴۱ ثارالله کرمان بود که در عملیات کربلای ۵ در سال ۱۳۶۵ به شهادت رسید.

۲. محمد ناصری؛ حاج یونس؛ ص ۱۸.

۳. شهید علی اصغر کلاته سیفیری در سال ۱۳۳۸ در سبزوار متولد شد. ایشان فرمانده گردان لشکر خراسان بود که در عملیات خیبر در سال ۱۳۶۲ به شهادت رسید.

خانه می گوید:

اگر کسی در محیط خانه زبانش به دروغ یا غیبت باز می شد، حتماً به او تذکر می داد. علی اصغر برای اینکه از بروز گناه در میان اعضای خانواده جلوگیری کند، طرح جالبی را اجرا کرد. روزی صندوقی درست کرده بود. همه اعضای خانواده را جمع کرد و گفت: «هر کس از این به بعد خدای ناکرده غیبت کرد و یا دروغ گفت، باید مقداری پول به عنوان جریمه داخل این صندوق بیندازد. پولهای جمع آوری شده هم صرف کمک به رزمندگان می شود». البته کم پیش می آمد که افراد این کارها را بکنند، اما این طرح علی اصغر باعث شد که اعضای خانواده غفلت نداشته باشند و وارد گناه نشوند و به یکدیگر هم در مورد گناه نکردن تذکر بدهند.^۱

ایجاد ابتکار و خلاقیت در محیط خانه برای پیشگیری از بروز گناه، می بایست متناسب با شرایط و فرهنگ خانه و خانواده باشد. اینکه ابتکار مورد نظر طوری باشد که ضمن توجه دادن اعضای خانواده به پرهیز از گناه، به حفظ شخصیت و حرمت افراد نیز کمک کند؛ از جمله نکاتی است که در سیره این شهید بزرگوار دیده می شود.

۲. پرهیز از دلبستگی به دنیا و توجه به زندگی اخروی

دنیا، پلی برای رسیدن به زندگی جاوید اخروی است؛ از همین روست که در روایات نیز آن را به مرزعه‌ای تشبیه کرده‌اند که آدمی هر چه در آن بکارد، در زندگی اخروی همان را برداشت می کند: «الدُّنْيَا مَرْعَى الْآخِرَةِ». ^۲ بهره‌وری مفید از این دنیا و توشه‌سازی برای زندگی جاوید اخروی، نیازمند رعایت مسائلی است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌رود.

الف. ساده‌زیستی و پرهیز از تجمل‌گرایی

قناعت و ساده‌زیستی در زندگی به معنای آنچه نیاز انسان است، یکی از ویژگی‌هایی است که اسلام به آن بسیار اهمیت داده است؛ به گونه‌ای که اهل بیت علیهم‌السلام به عنوان پیشگامان عمل به این اصل مهم، همواره پیروان خود را نیز به رعایت آن توصیه

۱. طیبیه دلفندی؛ وقت قنوت؛ ص ۱۳۵.

۲. ابن ابی فراس، مسعود بن عیسی؛ مجموعه ورام؛ ج ۱، ص ۱۸۳.

می‌کردند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در این باره فرموده است: «خيارُ أُمَّتِي الْقَانِعُ؛^۱ بهترین امت من، قناعت‌کنندگان هستند». نقل است شخصی از امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام درباره آیه شریفه «فَلَنْحَبِيبَهُ حَيَاةً طَيِّبَةً»^۲ سؤال کرد. حضرت فرمود: «هِيَ الْقَنَاعَةُ؛^۳ منظور قناعت است». توجه به این اصل تأثیرگذار در زندگی سبب می‌شود انسان در سایه رحمت الهی، زندگی بابرکت و سودمندی را داشته باشد؛ آن‌گونه که در دنیا سربلند و خوشبخت و در آخرت سعادت‌مند باشد. ساده‌زیستی و رعایت کفاف در زندگی مشترک، یکی از درخشان‌ترین جلوه‌های زندگی خانوادگی شهادت است.

همسر شهید یوسف کلاهدوز^۴ درباره رعایت اصل ساده‌زیستی توسط ایشان می‌گوید:

یوسف می‌توانست بهترین امکانات را داشته باشد و تا آخر عمر در رفاه و آسایش زندگی کند. روزی پدرم به او گفت: «من برای شما بهترین ماشین و خانه را خریداری می‌کنم و هر امکاناتی را که لازم داشته باشید، در اختیار شما می‌گذارم تا به راحتی زندگی کنید». یوسف هم خیلی خونسرد گفت: «پدر! این‌ها که مال دنیاست و به دنیا باقی می‌ماند؛ من دیگر خودم را شناخته‌ام... خدا را هم شناخته‌ام، این‌ها برای من ارزش نیست، و از اینکه به فکر من هستید، تشکر می‌کنم».^۵

رعایت ساده‌زیستی و دوری از تجمل در حال تمکن و داشتن مال و اموال از جمله پیام‌های مهم این خاطره است. در سیره این شهید عزیز، راحتی برای خدمت بهتر و یا دیگر توجیهاات مرسوم، جایگاهی نداشته است.

قناعت و ساده‌زیستی شهید سید محمدتقی رضوی^۶ نیز از زبان مادرش، شنیدنی است. ایشان می‌گوید:

۱. ابوالقاسم پاینده؛ نهج الفصاحه؛ ص ۴۶۳.

۲. نحل: ۹۷.

۳. محمد بن حسین شریف الرضی؛ نهج البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ حکمت ۲۲۹.

۴. شهید یوسف کلاهدوز در سال ۱۳۲۵ در قوچان متولد شد. ایشان قائم مقام سپاه پاسداران بود که در مهر ماه ۱۳۶۰ در حادثه سقوط هواپیما به شهادت رسید.

۵. اصغر فکوری؛ یک سجده تا بهشت؛ ص ۲۰.

۶. شهید سید محمدتقی رضوی در سال ۱۳۳۴ در مشهد متولد شد. ایشان معاون قرارگاه خاتم‌الانبیا بود که در عملیات کربلای ۱۰ در سال ۱۳۶۰ به شهادت رسید.

آقا تقی بعد از ازدواج به تربت حیدریه و از آنجا هم به اهواز رفت. مدتی از او خبری نداشتم تا اینکه در ایام عید برای دیدن او به اهواز رفتم. وقتی وارد خانه او شدم، خیلی تعجب کردم. آقا تقی در سپاه مسئولیت داشت و انتظار بهتری از زندگی او داشتم. گریه‌ام گرفته بود. تمام زندگی او در دو عدد پتو و تعدادی ظرف و ظروف خلاصه می‌شد. هر بار به او می‌گفتم که فرصتی برای رفاه و آسایش خودتان بگذارید، می‌گفت: «جنگ، واجب‌تر است».^۱

ساده‌زیستی شهید رضوی، به معنای استفاده کردن از امکانات ضروری زندگی بوده است. درک شرایط جامعه و ترجیح دادن جنگ و جهاد به داشتن یک زندگی راحت به عنوان تکلیف شرعی، می‌تواند بیانگر درک درستی از مفهوم قناعت از سوی این شهید باشد.

ب. حمایت از تولید داخلی و پرهیز از استفاده از اجناس لوکس خارجی

یکی از مصادیق ساده‌زیستی، توجه و حمایت از تولید داخلی و پرهیز از استفاده از اجناس لوکس خارجی است. همسر شهید عبدالمهدی مغفوری^۲ درباره دقت و توجه شهید به استفاده از اجناس داخلی می‌گوید:

روزی که برای بردن جهیزیه‌ام اقدام کردیم، به من گفتم: «این همه وسایل و امکانات را برای چه می‌خواهی؟». حرفش این بود که این همه وسایل برای یک زندگی ساده، زیاد است. بالاخره هم فقط امکانات ضروری زندگی را به خانه خودمان بردیم. آن روز می‌خواستیم پرده‌های اتاق را نصب کنیم. با مهربانی به من گفتم: «خانم، این پرده‌ها خیلی تجملاتی است. با پول این‌ها می‌شود چند پرده ساده خریداری کرد». یادم هست که چند دست استکان فرانسوی داشتم. همان موقع به من گفتم: «زهرای جان، چرا ما نباید از تولیدات خودمان استفاده کنیم؟ الان نظام ما، اسلامی است و این استکان‌ها مال غربی‌هاست».^۳

نوع ادبیات شهید در بیان مصادیق تجمل‌گرایی به همسر و انتقال خواسته خود درباره

۱. اصغر فکوری؛ ستاره‌ها؛ ص ۵۵.

۲. شهید عبدالمهدی مغفوری در سال ۱۳۳۵ در کرمان به دنیا آمد. ایشان فرمانده گردان لشکر ۴۱ ثارالله بود که در عملیات کربلای ۴ در سال ۱۳۶۵ به شهادت رسید.

۳. اصغر فکوری؛ کوچه پروانه‌ها؛ ص ۴۴.

پرهیز کردن از استفاده از اجناس خارجی، از جمله نکات جالب توجه و ظرافت‌های اخلاقی شهید در رعایت مسئله ساده‌زیستی است.

ج. توجه به شرایط اقتصادی اطرافیان

یکی دیگر از مصادیق ساده‌زیستی و قناعت، توجه به شرایط اقتصادی اطرافیان در عین تمکن مالی است. مادر شهید حجت‌الاسلام فرهاد با‌زیار^۱ نیز درباره دنیاگریزی، ساده‌زیستی و توجه به شرایط اقتصادی اطرافیان این شهید بزرگوار می‌گوید:

اصلاً دوست نداشت لباس نو و فاخر بپوشد. وقتی به او اصرار می‌کردم، می‌گفت: «برخی دوستان من از نظر اقتصادی ضعیف هستند و قدرت خرید این‌گونه لباس‌ها را ندارند. اگر من بپوشم، شاید احساس حقارت کنند». یکی از برنامه‌های ثابت او و دوستانش، جلسات قرآن بود. آن هفته قرار بود جلسه در منزل ما برگزار شود. من افزون بر چای، مقداری شیرینی هم تهیه کرده بودم. بعد از پایان جلسه و رفتن همه افراد، فرهاد به من گفت: «خیلی از افرادی که در جلسه بودند، توان خریدن شیرینی را نداشتند که بخواهند برای نوبت خود و برگزاری جلسه قرآن، با شیرینی از دیگران پذیرایی کنند؛ آن وقت احساس شرمندگی می‌کنند». از آن به بعد هر وقت نوبت به منزل ما می‌رسید، ما هم فقط چای می‌دادیم. او خیلی ساده زندگی می‌کرد و اصلاً اهل تجملات نبود.^۲

توجه به اطرافیان و بستگانی که از نظر اقتصادی وضعیت مناسبی ندارند، چه در مهمانی‌ها و تجمع‌های خانوادگی و چه در دیگر محافل، یکی از جنبه‌های مهم رعایت اصل ساده‌زیستی است که از سیره این شهید بزرگوار استفاده می‌شود.

د. کم‌توقعی و قناعت در شروع زندگی مشترک

همسر شهید حجت‌الاسلام عبدالله میثمی^۳ نیز درباره توجه شهید میثمی به اصل ساده‌زیستی و قناعت می‌گوید:

---

۱. شهید فرهاد با‌زیار در سال ۱۳۴۱ در میانه به دنیا آمد. ایشان مبلغ فعالی در جبهه بود که در منطقه هورالهویزه در سال ۱۳۶۲ به شهادت رسید.

۲. عبدالکریم اباذری؛ حماسه‌سازان همیشه جاوید؛ ص ۷۶.

۳. شهید عبدالله میثمی در سال ۱۳۳۴ در اصفهان متولد شد. ایشان نماینده امام علیه السلام در قرارگاه خاتم‌الانبیاء بود که در عملیات کربلای ۴ در سال ۱۳۶۵ به شهادت رسید.

مدتی از ازدواج مان گذشته بود. روزی آقا عبدالله به منزل پدرم آمد تا اجازه بگیرد و مرا به خانه خودش ببرد و زندگی مشترکمان را شروع کنیم. مادرم به او گفت: «مریم هنوز خیلی کارها را بلد نیست و از همه مهم‌تر اینکه جهیزیه خاصی هم ندارد. بگذارید یک وقت دیگر»، اما آقا عبدالله که می‌خواست به دور از هر گونه تجملات، زندگی ساده و معمولی را آغاز کنیم؛ گفت: «ما که چیز خاصی نیاز نداریم. یک اتاق که داریم و یک فرش و یک یخچال؛ چیز بیشتری هم که نیاز نداریم». خلاصه مادرم را راضی کرد و ما زندگی ساده و صمیمی خودمان را در یک اتاق کوچک و با لوازم ضروری زندگی شروع کردیم.^۱

کم‌توقعی نسبت به همسر و خانواده او و رعایت اصل قناعت به‌ویژه در ابتدای زندگی از سویی و معیار قرار دادن آرامش از سوی دیگر، از جمله پیام‌های این خاطره تأثیرگذار است.

از آنجایی که فرماندهان شهید، همواره رضایت الهی را معیار و ملاک انجام اعمال خود قرار می‌دادند، از همان آغاز زندگی مشترک با در نظر داشتن شرایط جامعه و توقع مردم از یک رزمنده و وضعیت معیشتی عموم مردم، می‌کوشیدند زندگی ساده و به دور از تجملی داشته باشند. اگر چه در برخی موارد امکان داشت با استفاده از اموال پدری، سرمایه شخصی و یا وضعیت مالی همسر و خانواده وی، زندگی مرفهی را تشکیل دهند؛ اما با ملاک قرار دادن زندگی بزرگان، به حداقل‌ها و ضروریات زندگی، اکتفا کردند و امروز به الگویی سازنده برای نسل حاضر و آیندگان شدند.

فهرست منابع

۱. اباذری، عبدالکریم؛ حماسه‌سازان همیشه جاوید؛ چاپ اول قم: شاکر، ۱۳۸۹ش.
۲. ابن ابی‌فراس؛ مسعود بن عیسی؛ مجموعه ورام؛ چاپ اول قم: مکتبه فقیه، ۱۴۱۰ ق.
۳. ابول‌اولا، خدیجه؛ افلاکیان؛ چاپ اول مشهد: کنگره سرداران شهید استان خراسان، ۱۳۸۱ش.
۴. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج‌الفصاحه؛ چاپ چهارم، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل‌الشیعه؛ چاپ دوم، قم، مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۱۴ق.

۱. مه‌السادات معرک‌نژاد و شبنم غفاری؛ چهل روز دیگر؛ ص ۳.

۶. دل‌قندی، طیبیه؛ وقت قنوت؛ چاپ اول مشهد: کنگره سرداران استان خراسان و نشر آفتاب، ۱۳۸۲ ش.
۷. شریف‌الرضی، محمد بن حسین؛ نهج‌البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ چاپ اول قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.
۸. فکوری، اصغر؛ ستاره‌ها؛ چاپ اول مشهد: کنگره سرداران شهید استان خراسان، ۱۳۸۰ ش.
۹. _____؛ کوچه پروانه‌ها؛ چاپ اول کرمان: لشکر ۴۱ ثارالله، ۱۳۷۸ ش.
۱۰. _____؛ یک سجده تا بهشت؛ چاپ اول کرمان: لشکر ۴۱ ثارالله، ۱۳۷۹ ش.
۱۱. فولادوند، مرجان؛ اینک شوکران (۲)؛ چاپ اول تهران: روایت فتح، ۱۳۸۵ ش.
۱۲. معرک‌نژاد، مه‌السادات و شبنم غفاری؛ چهل روز دیگر؛ چاپ اول اصفهان: کنگره سرداران شهید استان اصفهان، ۱۳۸۲ ش.
۱۳. ناصری، محمد؛ حاج بیونس؛ چاپ اول کرمان: لشکر ۴۱ ثارالله، ۱۳۷۶ ش.